“SABR” LEKSEMASINING ETIMOLOGIYASI VA O‘ZBEK TILI LUG‘ATLARIDA IFODALANISHI

Ashuraliyeva Farida Sobirovna,
Xalqaro innovatsion universitet magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “sabr” leksemasi lingvokulturologik konsept sifatida tahlil qilinadi. Leksemaning arab tilidagi ṣ-b-r ildiziga borib taqaladigan etimologik negizi, uning Qur’oniy va klassik turkiy manbalardagi (“Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”) ifodalanishi, shuningdek, XIII–XIV asr turkiy leksikografiyasi hamda zamonaviy o‘zbek izohli va sinonim lug‘atlaridagi semantik talqinlari qiyosiy tarzda yoritiladi. Tadqiqot natijasida “sabr” leksemasining “bardosh”, “toqat”, “chidam”, “matonat” kabi ma’nodosh birliklardan farqlanuvchi o‘ziga xos semantik yadrosi – emotiv nazorat, vaqt omili va qiyinchilikka chidamlilik komponentlarining uyg‘unligi – aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *sabr, konsept, etimologiya, lingvokulturologiya, semantik maydon, sinonimiya, izohli lug‘at, “Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”.*

Аннотация. *В данной статье анализируется лексема «сабр» (терпение) как лингвокультурное понятие. Рассматривается этимологическая основа лексемы, восходящая к арабскому корню ṣ-b-r, её выражение в коранических и классических тюркских источниках («Devonu lug‘atit turk», «Qutadg‘u bilig»), а также её семантические интерпретации в тюркской лексикографии XIII–XIV веков и в современных узбекских толковых и синонимических словарях, представленные в сравнительном порядке. В результате исследования было выявлено отчетливое семантическое ядро лексемы «сабр», отличающее ее от близких к синонимам единиц, таких как «бардош» (выносливость), «токат» (терпимость), «чидам» (настойчивость) и «матонат» (стойкость), как единство компонентов эмоционального контроля, временного фактора и устойчивости к трудностям.*

Ключевые слова: *терпение (сабр), понятие, этимология, лингвокультурология, семантическое поле, синонимия, толковый словарь, «Devonu lug‘atit turk», «Qutadg‘u bilig».*

Annotation. *This article analyzes the lexeme "sabr" (patience) as a linguo-cultural concept. It examines the etymological basis of the lexeme, which traces back to the Arabic root ṣ-b-r, its expression in Qur'anic and classical Turkic sources ("Devonu lug‘atit turk", "Qutadg‘u bilig"), as well as its semantic interpretations in 13th–14th century Turkic lexicography and in modern Uzbek explanatory and synonym dictionaries, presented in a comparative manner. As a result of the study, the distinct semantic core of the lexeme "sabr" – distinguishing it from near-synonymous units such as "bardosh" (endurance), "toqat" (tolerance), "chidam" (perseverance), and "matonat" (fortitude) – was identified as the unity of the components of emotive control, the time factor, and resilience to hardship.*

Key words: *patience (sabr), concept, etymology, linguoculturology, semantic field, synonymy, explanatory dictionary, "Devonu lug‘atit turk", "Qutadg‘u bilig".*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini shunchaki lug‘aviy ma’noda emas, balki muayyan xalqning dunyoqarashi, madaniyati va ruhiyatini ifodalovchi konseptlar sifatida o‘rganish ustuvor yo‘nalishga aylandi. “Sabr” leksemasi o‘zbek tilidagi shunchaki so‘z emas, balki diniy-axloqiy, ruhiy-hissiy va madaniy qadriyatlarni ifodalovchi muhim birliklardan biridir. Bu leksema nafaqat insonning ruhiy holatini, balki uning ijtimoiy xulqi, iroda kuchi, og‘ir vaziyatdagi ichki barqarorligi va o‘zini tuta bilish qobiliyatini ham ifodalaydi. Shu bois “sabr” so‘zi oddiy lug‘aviy birlikdan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, konseptual va lingvomadaniy qatlamlarda ham faol namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida “sabr” tushunchasi ko‘proq axloqiy-falsafiy va lingvokulturologik yo‘nalishda talqin qilinadi. Mazkur maqolaning maqsadi – “sabr” leksemasining etimologik ildizlarini aniqlash, uning o‘zbek tili lug‘atlaridagi semantik qatlamlarini tahlil qilish hamda ushbu tushunchaning o‘zbek milliy-madaniy manzarasidagi hayotiy in’ikosini ochib berishdan iborat.

Etimologik jihatdan “sabr” leksemasi arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, uning asl shakli ṣabr (صبر) hisoblanadi. U arab tilidagi ṣ-b-r (ص ب ر) uch undoshli ildizidan yasalgan. Arab tilshunoslik an’analarida ushbu ildizning asosiy semantik yadrosi “chidamoq”, “qat’iyat ko‘rsatmoq”, “o‘zini tiyib turmoq”, “to‘xtatib turmoq” kabi ma’nolar bilan izohlanadi. Ayrim manbalarda bu ildizning qadimiy semantik negizi “bog‘lab turmoq”, “jilovlamoq”, “tiyib turmoq” mazmuniga borib taqalishi ko‘rsatiladi; bu esa “sabr“ning faqat passiv kutish emas, balki ichki nazorat va iroda bilan bog‘liq faol ruhiy holat ekanini ko‘rsatadi.

Arabcha ṣabr leksemasining o‘zbek tiliga kirib kelishi bevosita emas, balki islomiy-ma’rifiy, diniy-falsafiy va klassik yozma adabiyot an’analari orqali yuz bergan. Bu “sabr“ning Qur’oniy termin sifatida juda faol ishlatilgani, keyinchalik esa fors-tojik va turkiy yozma an’analarda keng ommalashgani bilan izohlanadi. Qur’oni Karimda ṣ-b-r ildizi 100 dan ortiq o‘rinda turli morfologik shakllarda keladi – bu shunchaki “chidash“ emas, balki “istiqomat“ (to‘g‘ri yo‘lda sobit turish) va “taqvo“ bilan egizak tushuncha sifatida taqdim etiladi. Qur’ondagi *“Isbirū wa ṣābirū“ (“Sabr qiling va sabrda g‘olib keling“)* chorlovi sabrning naqadar faol mudofaa va kuch ekanligini ko‘rsatadi.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari “sabr” konseptining turkiy xalqlar dunyoqarashida nafaqat diniy, balki hayotiy-falsafiy va amaliy qadriyat sifatida qadimdan mavjud bo‘lganini isbotlash uchun eng muhim manbadir. Qoshg‘ariy

lug‘atida arabcha “sabr” tushunchasiga ma’nodosh bo‘lgan sof turkiy ildizga ega bir necha so‘z uchraydi. Masalan, *“Tözün”* leksemasi *“sabrli, muloyim, o‘zini tuta oladigan kishi”* deb izohlanadi. Bu shuni ko‘rsatadiki, islomiy termin ommalashgunga qadar turkiy xalqlarda sabr – shaxsning ijtimoiy aslzodaligi va xarakter xususiyati (tözünlük) sifatida shakllangan edi. “Devon“da keltirilgan maqol va matallarda sabr oddiy kutish emas, balki donishmandlik va g‘alaba garovi sifatida talqin qilinadi (“Oshliqsiz ishda sabr yo‘q”). “Qutadg‘u bilig” asarida Yusuf Xos Hojib sabrni shunchaki insoniy fazilat emas, balki aqlning yo‘ldoshi va muvaffaqiyatning kaliti sifatida talqin etadi. Muallif sabrni barcha ishlarning poydevori deb biladi:

“Sabir qilsa qutlug‘ kishi ishi o‘ngar, sabir birla tüzün tilakni bo‘g‘ar” – baxtli kishi sabr qilsa, ishi o‘ngidan keladi; sabr va muloyimlik bilan barcha maqsadlarga erishiladi. Bu yerda sabrning “jilovlash” ma’nosi saqlangan holda, u ijobiy natijaga olib keluvchi faol kuch sifatida ko‘rsatilgan. Asarda beklar va amaldorlar uchun sabr eng zaruriy shart ekanligi ham ta’kidlanadi: *“Yavuz ishka sabir qil, bo‘shunma ading, sabir qilsa asrar o‘zini ading”* – sabr bu yerda diniy tushunchadan ko‘ra ko‘proq strategik chidamlilik ma’nosida keladi.

XIII–XIV asrlar turkiy leksikografiya rivojlangan davr hisoblanadi. Bu davrda yaratilgan lug‘atlar asosan arab va fors tillarini o‘rganishga, shuningdek, turkiy tillarning boyligini ko‘rsatishga qaratilgan edi. Mahmud Zamaxshariyning *“Muqaddimatul-adab”* asarida sabr so‘zi turkiy tilga “tözüm” yoki “chidash” ma’nolari bilan izohlangan. Abu Hayyan al-Andalusiyning *“Kitob al-idrok li-lison al-atrok”* asarida arabcha “sabr” so‘ziga qarshi turkiy “tözmek” fe’li va “tözün” (sabrli, halim) so‘zi keltiriladi, bu esa “sabr“ning ijtimoiy-axloqiy xarakterini ko‘rsatadi.

“Tarjumoni turkiy va ajamiy va mug‘aliy” lug‘atida sabr iymonning bir qismi sifatida va kishining qiyinchilikka nisbatan munosabatini ifodalovchi tushuncha sifatida qayd etiladi. *“At-tuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya”*da esa “tözq” (sabr qil, chida) fe’li va uning ism shakllari berilib, “sabr” so‘zi bevosita iqtibos sifatida turkiy tilning ma’naviy qatlamiga to‘la singib ketgani qayd etiladi.

Jadid ziyolilari sabrni millatni uyg‘otuvchi, lekin shu bilan birga intizomli qiluvchi kuch sifatida talqin etdilar. Jadidlar nashr etgan lug‘at va o‘quv qo‘llanmalarida sabr – “iroda” va “matonat” tushunchalari bilan egizaklashtirildi. Natijada “sabr” konsepti “ma’naviy tushkunlik quroli“dan “milliy yuksalish mexanizmi“ga aylandi: semantikasida “to‘xtam” komponenti saqlanib qolgan bo‘lsa-da, “maqsadli harakat” va “irodaviy qat’iyat” komponentlari ustunlik qila boshladi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida sinonimiya masalasiga tizimli yondashila boshlandi. 1981-yilgi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” va A. Hojiyevning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da “sabr” markaziy dominanta sifatida olingan bo‘lsa-da, uning ma’no ko‘lami boshqa birliklardan keskin ajratildi. “Sabr” birligida “vaqt” va “iroda” komponentlari markaziy o‘rin olib, subyektning o‘z harakatlarini ongli ravishda to‘xtatib turishi – aktiv psixik boshqaruv faoliyati – sifatida talqin etiladi. “Chidam” birligida esa “moddiy qarshilik” va “tashqi ta’sir” komponenti ustuvorlik qiladi (“sovuqqa chidamli”, biroq “sovuqqa sabrli” deyish lisoniy me’yorga mos kelmaydi).

Ilmiy uslubda “sabr” va uning sinonimlari o‘rtasidagi farq ularning boshqa so‘zlar bilan birikish imkoniyati orqali dalillanadi: “sabr” asosan insonning ichki intellektual va ruhiy holati bilan bog‘liq predikatlar bilan birikadi (sabr kosasi to‘ldi, sabr qildi), “bardosh/chidam” birliklari esa ko‘proq obyektning fizik va mexanik xususiyatlariga nisbatan qo‘llanadi. XX asr leksikografiyasi ushbu sinonimik qatordagi graduallikni (ma’no kuchayishini) quyidagicha tizimlashtirdi: toqat – imkoniyatning eng quyi chegarasi; bardosh – tashqi bosimga qarshi turish; sabr – aqliy qaror va iroda asosidagi to‘xtam; matonat – irodaning eng yuqori, bukilmas nuqtasi.

Leksema	**Dominant sema (asosiy ma'no)**	**Insoniy holatdagi ko‘rinishi**
Bardosh	Bosim / yuk	Og‘ir yukni yelkada tutib turish
Toqat	Imkoniyat / me'yor	Suvsizlikka yoki og‘riqqa chidash chegarasi
Chidam	Davomiylik / rezistentlik	Sovuqda yoki qiyinchilikda uzoq vaqt qolish
Matonat	Qat'iyat / bukilmaslik	Mag‘lubiyatda ham boshni egmaslik
Sabr	Iroda / to‘xtam / kutish	Jahl kelganda to‘xtash, natijani kutish

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida “sabr” leksemasi asosan ikki asosiy ma’no doirasida sharhlanadi: birinchisi – “biror holat yoki hodisani bardosh bilan kutish, qanoat qilish, o‘zini tiyish”; ikkinchisi – “g‘am-kulfat, azob-musibatlarga chidash, toqat qilish, bardosh berish”. Demak, “sabr” o‘zbek tilida faqat kutish holatini emas, balki iroda, qanoat, o‘zini tiyish va dardga bardosh ko‘rsatish semalarini birlashtiruvchi ko‘pqatlamli leksema sifatida namoyon bo‘ladi.

“Sabr” leksemasining semantik maydoni yadro va periferiyaga ajratib tahlil qilinishi mumkin. Yadro semalari – chidash, kutish, o‘zini tiyish, bardosh berish; periferik ma’nolari esa qanoat, matonat, vazminlik, nafsni jilovlash, ruhiy sobitlik, sinovga dosh berish kabi birliklar bilan bog‘lanadi. Bunday qatlamlilik “sabr“ning oddiy hissiy holat emas, balki axloqiy norma va madaniy ideal sifatida shakllanganini ko‘rsatadi; shu sababli u paremiologik birliklarda faol qo‘llanadi (“Sabr tagi – sariq oltin”). Leksik-semantik jihatdan “sabr” o‘zbek tilida bardosh, toqat, chidam, matonat birliklari bilan paradigmatik aloqaga kirishadi, biroq ular o‘rtasida nozik farqlar mavjud: “bardosh” – yukni ko‘tarish, bosimga chiday olish; “toqat” – jismoniy yoki ruhiy kuchning yetarlilik me’yori; “chidam” – uzoq davom etuvchi ta’sirga dosh berish; “matonat” – qat’iyat va ruhiy mustahkamlik. “Sabr” esa bu birliklar orasida eng keng diniy-axloqiy mazmunga ega bo‘lib, kutish, tiyilish va chidash semalarini bir nuqtada birlashtiradi. Tilni asboblar qutisiga o‘xshatadigan bo‘lsak, bardosh, toqat, chidam va matonat – maxsus vazifalar uchun mo‘ljallangan asboblar, sabr esa ularning hammasini boshqaradigan umumiy mexanizmdir.

“Sabr” leksemasi frazeologik va sintagmatik jihatdan ham sermahsuldir: “sabr kosasi to‘lmoq”, “sabr qilmoq”, “sabr-toqat”, “sabri chidamoq”, “sabr bilan kutmoq” kabi birikmalar uning til tizimidagi faol birikuvchanligini ko‘rsatadi. “Sabr-toqat” juftligi sabrning individual ruhiy holatdan chiqib, murakkab chidamlilik modeli sifatida idrok qilinishini anglatadi.

Model	Misol	Izoh
Fe'l bilan	Sabr qilmoq, sabr etmoq	Harakatni ifodalaydi; sabr faqat holat emas, tanlov va harakatdir
Juftlikda	Sabr-toqat	Ma'noni kuchaytiradi, chidash chegarasini kengaytiradi
Metaforik	Sabr kosasi (to‘ldi)	Sabr idishga o‘xshatiladi, chidashning chegarasi borligini ko‘rsatadi
Sifatlovchi	Tog‘dek sabr	Sabrning kattaligi va mustahkamligini tog‘ timsolida tasvirlash

Imlo nuqtai nazaridan “sabr” o‘zbek tilida sodda tuzilgan, ot turkumiga mansub, bir bo‘g‘inli leksema sifatida qayd etiladi: unda 1 ta unli va 3 ta undosh mavjud. Bu shakliy ixchamlik leksemaning fonetik jihatdan qulayligini ko‘rsatadi, biroq uning semantik hajmi keng bo‘lib, qisqa shakl ostida katta ma’naviy yuk jamlangan.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida “sabr” leksemasi nafaqat til birligi, balki milliy mentalitetning tayanch ustuni – paremiologik konsept sifatida namoyon bo‘ladi. “Sabr tagi – sariq oltin” va “Sabr qilgan – najot topadi” kabi maqollar sabrni aniq bir moddiy yoki ma’naviy natijaga olib keluvchi harakat sifatida baholaydi. Lisoniy ongda sabr doimo ijobiy axloqiy o‘lchov bilan bog‘lanib, jamiyatda muvaffaqiyatga erishish va insoniy munosabatlarni tartibga solishning asosi sifatida majburiy ijtimoiy norma darajasiga ko‘tarilgan. O‘zbek oilalarida kelin tushganda “Oshingni halol yegin, sabrli bo‘l” deb o‘git berilishi – sabrning polifunksional leksema ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Yuqoridagi tahlillarni umumlashtirib, “sabr” tushunchasini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin: SABR = (EMOTIV NAZORAT + VAQT OMILI + QIYINCHILIKKA CHIDAMLILIK). Diaxron rivojlanish nuqtayi nazaridan sabr arab tilida diniy-axloqiy kategoriya, fors-tojik tilida adabiy-estetik birlik, o‘zbek tilida esa lingvomadaniy konsept sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, “sabr” leksemasi arab tilidagi ṣabr birligidan o‘zlashgan bo‘lib, o‘zbek tilida semantik jihatdan kengaygan va milliy-madaniy tafakkur bilan boyigan. Uning etimologik negizida “o‘zini tiyish”, “ichki nazorat”, “chidam” semalari yotsa, o‘zbek lug‘atlaridagi ifodasida “bardosh bilan kutish”, “qanoat qilish”, “o‘zini tiyish”, “musibatga chidash” kabi ma’nolar markazlashgan. Mahmud Qoshg‘ariy va Yusuf Xos Hojib asarlaridan tortib zamonaviy izohli va sinonim lug‘atlargacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyot “sabr“ning diniy-axloqiy kategoriyadan lingvomadaniy konseptga aylanib borish jarayonini yaqqol namoyon etadi. Shu bois “sabr” leksemasi nafaqat til birligi, balki o‘zbek xalqining axloqiy qadriyatlari, ruhiy dunyosi va olamni idrok etish modelini aks ettiruvchi konseptual birlik sifatida talqin qilinishi mumkin. Ushbu tadqiqot “sabr” konseptining boshqa turkiy va islom madaniyati xalqlari lisoniy ongidagi ifodasi bilan qiyosiy tahlil qilinishi uchun asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Имом ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. (Ҳадислар тўплами). 1-4-жилдлар. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1992.
2. Abu Homid al-G‘azzoliy. Mukashafat-ul qulub (Qalblar kashfiyoti). – Toshkent: Adolat, 2002.
3. Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1998-2003.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2012. № 3.
5. Safarova R. Leksik-semantik munosabatlarning turlari. – Toshkent: Fan, 1992.
6. Umarxo‘jayev M.E. Lingvokulturologiya va frazeologiya muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.